

מתה מחמת מלאכה - או בשעת מלאכה?*

במשנה (בבא מציעא ז, ח; שבועות ח, א) מבואר ששואל משלם את הכול, כלומר שהשואל חייב בכל נזק שיקרה לפיקדון, גם אם קרה באונס. אולם, בגמרא (בבא מציעא צו, ב) מחדש רבא שגם השואל פטור במקרה אחד - אם 'מתה מחמת מלאכה'. מצינו בראשונים ובאחרונים כמה הסברים לפטור זה של מתה מחמת מלאכה. הרמב"ן (שם ד"ה הא דאמרינן) מסביר שהשואל אמנם קיבל על עצמו לשלם גם במקרה שהפיקדון נאנס, אולם לא קיבל על עצמו אונס שיקרה מחמת פשיעה של המשאיל, ואם מתה מחמת מלאכה יש כאן פשיעה של המשאיל. הרשב"א (שם ד"ה אפילו) מסביר שהפטור נובע מכך שהמשאיל ידע שדבר כזה עלול לקרות, ולא הקפיד על כך. המחנה אפרים (שאלה ופיקדון ד) מסביר שמכיוון שהשואל שאל דבר שאינו ראוי לשימוש, הרי זאת שאלה בטעות.

על פי שלושת ההסברים שהזכרנו, פטור 'מתה מחמת מלאכה' הינו פטור צדדי של השואל, שאינו קשור ישירות להלכות שומרים. לתפיסה זאת השלכה ישירה לשאלה כיצד צריך השואל להוכיח שהנזק אכן קרה מחמת המלאכה. בשני הסיפורים המובאים בגמרא (בבא מציעא צו, ב; צז, א) משמע שהשואל צריך להביא עדים שהנזק קרה מחמת המלאכה. התוספות ר"ד (בבא מציעא צז, א) סובר שאם אין לשואל עדים שהנזק קרה מחמת המלאכה - הוא חייב לשלם, ואינו נאמן אף בשבועה¹. אולם הרי"ף (בבא מציעא נה, ב) והרמב"ם (הל' שאלה ופיקדון א, ב) כותבים שאם אין עדים ישבע השואל שבועת השומרים שמתה מחמת מלאכה, ויפטור. את הגמרא המחייבת את השואל להביא עדים כדי להיפטר מסביר הריטב"א (בבא מציעא צו, ב ד"ה ההוא גברא)² שמדובר כשקרה הנזק במקום שישנם הרבה אנשים, והלכה כאיסי בן יהודה הסובר שאם קרה הנזק במקום שיש הרבה אנשים חייב השומר להביא עדים כדי לאמת את טענתו³.

* תודה לבני ר' ישראל מאיר שסייע בעריכת המאמר.

1 הרי"ד מסתייע מן המשניות שהוזכרו לעיל - "שואל משלם את הכול".

2 וכן עולה מדברי הרמב"ם (שאלה ופיקדון א, ב).

3 סיוע לתפיסה זאת ניתן להביא מדברי הגמרא (בבא קמא קז, א) שארבעה שומרים צריכים כפירה במקצת והודאה במקצת, ומשמע שגם השואל שייך בשבועה. הרי"ז (בבא מציעא צז, א, ראה ג) מאריך להוכיח מן הגמרא בכמה מקומות כנגד דברי זקנו הרי"ד.

מדברי הרי"ף והרמב"ם עולה שתפסו דין זה של 'מתה מחמת מלאכה' כחלק מהלכות שומרים. ראיה נוספת לתפיסה זאת ניתן לראות במיקום דין זה בדברי הרמב"ם: הרמב"ם כתב דין זה של 'מתה מחמת מלאכה' בפתיחת הלכות שאלה ופיקדון (א, א-ד), ומשמע שהבין שדין זה קשור להגדרת השואל. מתוך עיון בדברי הרמב"ם ננסה להבין מדוע תפס כך דין זה.

כאמור, בתחילת הלכות שאלה ופיקדון פסק הרמב"ם דין זה של 'מתה מחמת מלאכה', אולם הוא שינה מלשון רבא בגמרא. בגמרא אומר רבא ש'מתה מחמת מלאכה פטור', ואילו הרמב"ם בהלכות א-ב כותב שהפטור הוא ב'מתה בשעת מלאכה'. הרמב"ם חוזר על שינוי זה בעוד שני מקומות - בהלכות שכירות (א, ב; ב, יב), ובפירוש המשנה (שבועות ח, א)⁴. נראה שלא הייתה לרמב"ם גרסה אחרת בגמרא, שהרי הרמב"ם פסק (הל' שאלה ופיקדון א, ד) את דין 'כחש מחמת מלאכה', ושם לא כתב 'בשעת מלאכה'. מדוע אם כן שינה הרמב"ם לכתוב 'בשעת מלאכה' ולא 'מחמת מלאכה'?

ראשית, יש להעיר שהרמב"ם מבחין בין 'מתה מחמת מלאכה', שעל פי הרמב"ם הכוונה היא ל'מתה בשעת מלאכה', וזהו הדין הנ"ל שפסק בהלכות א-ב, לבין 'כחש בשר מחמת מלאכה', שהרמב"ם מפרש כפשוטו, וזהו הדין שפסק בהלכה ד. להבחנה זאת ישנו בסיס בגמרא, משום שהטעם שנתנה הגמרא 'לאו לאוקמה בכילתא שאליתה' מתייחס רק למקרה של 'מתה מחמת מלאכה', ולא ל'כחש בשר מחמת מלאכה' - שבמקרה זה ברור שפטור גם ללא טעם זה.

שנית, יש לעיין מהי כוונת הרמב"ם שאם מתה הבהמה בשעת מלאכה השואל פטור. ניתן לפרש שהרמב"ם **מצמצם** את הפטור של מתה מחמת מלאכה, כלומר שהשואל נפטור רק במקרה שהבהמה מתה מחמת מלאכה בשעת מלאכה⁵. באופן אחר ניתן לפרש שהרמב"ם **מרחיב** את הפטור של מתה מחמת מלאכה, כלומר שהשואל פטור בין אם הבהמה מתה מחמת מלאכה, ובין אם מתה בשעת מלאכה לאו דווקא מחמתה. מפשטות דברי הרמב"ם משמע שכוונתו בין לחיוב ובין לפטור - רק אם הבהמה מתה בשעת מלאכה השואל פטור, אך אין זה משנה האם מתה מחמת המלאכה או מסיבה אחרת⁶.

הראשונים שהתייחסו לדברי הרמב"ם דחו את דבריו. הרמב"ן (בבא מציעא צו, ב

4 הרמב"ם כותב שם "כמו שביארנו בפרק השמיני דמציעאה" (כ"ה גם במהדורת הרב קאפח), אולם בפירוש המשנה על בבא מציעא לא מובא דין זה כלל. ואולי הכוונה למה שביארה הגמרא, וצ"ע.

5 כך משמע מסוף דברי הרמב"ם בהלכה א: "ששאל קרדום לפצל בו עצים ונשבר בעת שפצל בו מחמת הבקוע".

6 כך עולה מדברי הרמב"ם ברוב הלכה א, וכן בהלכה ב.

ד"ה הא דאמרינן) כתב "וטעות הוא", הרשב"א (שם ד"ה אפילו) כתב "ואינו מחזור", והריטב"א (שם ד"ה והא דאמרינן) כתב "ואינו נכון". אף המגיד משנה הביא את דעת הרמב"ן והרשב"א, וכתב ש"הדין עמהם". הריב"ש (סי' תכג) הציע שאף הרמב"ם סובר שהפטור הוא ב'מתה מחמת מלאכה', אלא שמכיוון שקשה לדעת האם באמת מתה מחמת המלאכה או מסיבות אחרות, אין הפטור שייך אלא כאשר מתה בשעת המלאכה ממש, שאז ברור שמתה מחמת המלאכה. אולם גם הריב"ש סיים ש"עדיין אין דבריו מחזורין".

* * *

על מנת להציע פירוש מחודש בדברי הרמב"ם, נקדים את דברי הריטב"א במסכת קידושין (מז, ב ד"ה הא דרב). הריטב"א מתייחס לדברי רב הונא בגמרא האומר שהשואל קרדום מחברו, משעה שביקע באותו קרדום אין חברו יכול לחזור בו⁷. הריטב"א שואל מדוע שונה קניינו של השואל מן הקניין הרגיל שהשעה הקובעת בו היא שעת המשיכה, ומדוע אצל השואל דווקא שעת השימוש בכלי היא השעה הקובעת? והריטב"א מביא שרבו⁸ ביאר ששואל אינו קונה את גוף הכלי כלל, אלא רק את התשמיש שבו, ומשיכה אינה מועילה אלא לקנות את הדבר הנמשך⁹. רק זכות התשמיש בכלי נקנית לשואל, ועל כן הוא קונה אותה רק בשעה שהוא מתחיל להשתמש בכלי. גם אם נסכים שהקונה גוף לפירותיו קונה זאת במשיכה¹⁰, זהו דווקא במקרה שקונה את הזכויות שבגוף הכלי, אולם בשואל אין הדבר כן. שואל אינו קונה את הכלי לתשמישו, משום שאילו היה הדבר כן היה צריך השואל להיות פטור מאונסים, שהרי יש לו קניין בכלי. למדנו מדברי הריטב"א הללו שאם נגדיר את השואל כבעל קניין פירות בכלי הרי שייפטר מאונסים, משום שהכלי שלו.

על פי רעיון זה ניתן להסביר את דברי הרמב"ם. ניתן להבין שהרמב"ם הלך בדיוק בכיוון זה ששלל הריטב"א, ופירש שהשואל אכן קונה את החפץ לתשמישו. מכיוון שהשואל קונה את החפץ לתשמישו בשעת התשמיש שלו בחפץ, שהוא זמן המימוש של הבעלות שלו, הרי זה כאילו קנה את החפץ ממש, ועל כן הוא פטור על כל נזק

7 כך על פי רוב הראשונים, אולם הרמב"ם פירש מימרא זאת באופן אחר, עיין בהלכות שאלה ופיקדון א, ה ובמפרשים שם.

8 ככל הנראה זהו הרא"ה (הרשב"א [בבא מציעא לו, ב ד"ה מאי] מתבטא באופן הפוך - שהשואל חייב דווקא בגלל הקניין שיש לו בבהמה).

9 הריטב"א מדמה זאת לאותיות - שטר חוב - שלהלכה אינם נקנות במסירה (שולחן ערוך חושן משפט סו, א), משום שאינו קונה את גוף השטר אלא את החוב שהוא מייצג.

10 הריטב"א מסתפק האם דין זה נכון, משום שכל מה שמצינו הוא שניתן להחזיק בדקל לפירותיו או בבית לדירתו, אך זהו דווקא משום שהפירות יוצאים מגוף הדבר הנקנה.

שיקרה לו בשעה זאת. אף שהחפץ קנוי לשואל לתשמישיו גם כשאינו משתמש בו, הרי רק בשעה שהוא משתמש בו באה בעלות זו לידי ביטוי, ועל כן בשעת התשמיש פטור השואל על כל נזק שאירע לחפץ. כל חיובו של השואל הוא רק בשעות שאינו משתמש בחפץ השואל, שאז הוא שומר לכל דבר.

הסבר דומה לדברי הרמב"ם מצינו בחידושי הרי"מ (בבא מציעא צו, ב):

עוד י"ל כמו שכתבו הפוסקים בלוקח על זמן דפטור נאבד תוך הזמן משום דהוא שלו עכ"פ זמן זה, אף דלאו כקנין הגוף, ונאבד גוף של חברו, מ"מ במה שהקנה לו פטור ככל דבר ששלו. ממילא לענין השאלה למלאכה, דלזה הקנה לו, וזה הקנין פירות שלו שהקנה לו, ופטור על האונס דמחמת מלאכה כיון דלענין זה שלו, וכמו לזמן כנ"ל. וזה י"ל טעם דברי הרמב"ם ז"ל דבעי דוקא בשעת מלאכה, עיין שם.

על פי רעיון זה, ניתן להבין גם את דברי רבא בגמרא. רבא מנמק את הטעם שהשואל פטור על מתה מחמת מלאכה בטענה ש'לאו לאוקמה בכילתא שאילתה', כלומר שהשואל לא שאל את הבהמה על מנת להעמידה בכילה ללא שימוש. על פי כל ההסברים שהזכרנו לפטור של מתה מחמת מלאכה, 'העיקר חסר מן הספר' - הפטור נובע מכך שהבהמה נשאלה כדי לעבוד בה, ודבר זה לא נכתב בפירוש בגמרא. הגמרא אומרת רק ש'לאו לאוקמה בכילתא שאילתה', ועל פי הרמב"ן הכוונה היא 'לאו לאוקמה בכילתא שאילתה' אלא לעבוד בה ולכן המשאיל אשם במות הבהמה, ועל פי הרשב"א הכוונה היא 'לאו לאוקמה בכילתא שאילתה' אלא לעבוד בה ולכן המשאיל ויתר מראש על מקרה כזה, ועל פי המחנה אפרים הכוונה היא 'לאו לאוקמה בכילתא שאילתה' אלא לעבוד בה ועל כן זוהי שאילה בטעות. אולם על פי הדרך שהצענו בהסבר הרמב"ם מתפרשים דברי רבא בגמרא כפשוטם: 'לאו לאוקמה בכילתא שאילתה' - השואל לא שאל את הבהמה כדי להעמידה בכילה ולשמור עליה אלא על מנת לעבוד בה, **ובשעה זאת הבהמה קנויה לו**. רק ביתר הזמן, שאין השואל משתמש בבהמה, הוא מוגדר כשומר, ובשעות אלו הוא מתחייב באונסים. בשעת התשמיש אין הוא כלל שומר, אלא הוא הבעלים של הבהמה'. הפטור של 'מתה בשעת מלאכה' נובע מכך שבזמן זה הוא אינו מוגדר כלל כשומר, בניגוד לזמן שלפני ואחרי התשמיש. הגמרא מדגישה שרק בשעה שהבהמה 'עומדת בכילה' השואל מוגדר כשומר, ובזמן העבודה הוא אינו 'שומר' ולכן ופטור על הנזק שקרה לבהמה. מעתה מובן מדוע מיקם הרמב"ם הלכות אלו בתחילת הלכות שאלה ופיקדון. הלכות אלו נובעות מהגדרת השואל כקונה זכויות בגוף החפץ, ועל כן הן מופיעות

11 על פי זה מובנת שאלת רמי בר חמא (בבא מציעא צו, א) על 'שאלה ליראות בה', שאם אין זה נחשב כשימוש הרי שאינו מוגדר כשואל כלל.

בתחילת ההלכות. מובן גם שמכיוון שדין זה קשור להגדרת השואל - הוא שייך לשבועת השומרים, ועל כן לדעת הרמב"ם יכול השואל להישבע שהבהמה מתה בשעת המלאכה ולהיפטר.

לפי פירוש זה בדברי הרמב"ם, מתחדשת הבנה חדשה בסוגיית 'בעליו עמו'. הגמרא (בבא מציעא צה, ב) מביאה את דברי רב המנונא, שפירש שהפטור שחידשה התורה בשואל 'בעליו עמו לא ישלם' קיים דווקא כאשר הבעלים היו עם השואל משעת שאילה ועד שעת המיתה - "לעולם הוא חייב עד שתהא פרה וחורש בה, חמור ומחמר אחריה, ועד שיהו בעלים משעת שאילה עד שעת שבורה ומתה". בהמשך מקשה רבא על דברי רב המנונא ודוחה אותם, ומסיק שהפטור שנתנה התורה הוא גם אם היה הבעלים עם השואל רק בשעת שאילה - "היה עמו בשעת שאילה - אין צריך להיות עמו בשעת שבורה ומתה, היה עמו בשעת שבורה ומתה - צריך להיות עמו בשעת שאילה". דברי רבא קשים בסברא - מדוע הוציא את הכתוב מפשוטו ופירש אותו כמתייחס לשעת השאילה? מה ההיגיון שאם היו הבעלים עם השואל בשעת השאילה הם יהיו פטורים מאונסים שיקרו מכאן ואילך? על פי הפירוש שהצענו מובן מדוע היה חייב רבא לפרש כך את כוונת התורה. כאמור, על פי הרמב"ם רבא עצמו אומר בגמרא שאם הבהמה מתה בשעת השאלה השואל פטור אף שהמוות לא נבע מחמת המלאכה, ברור אם כן שהפטור שנתנה התורה לשואל 'בעליו עמו לא ישלם' אינו מתייחס לשואל שהבעלים היו עמו בשעת המלאכה, שהרי אם הבהמה מתה בשעת המלאכה השואל פטור בכל אופן. לכן נזקק רבא לפרש שהפטור שנתנה התורה מתייחס לשואל שהיו הבעלים עמו בשעת השאלה, שפטור על כל האונסים שיהיו לאחר מכן.

לפי הבנה זאת, ברור מדוע הכניסה הגמרא את סוגיית 'מתה מחמת מלאכה' בתוך רצף הסוגיות הדנות בפטור של 'בעליו עמו', משום שההבנה של 'מתה מחמת מלאכה' משפיעה באופן עקיף על הגדרת הפטור של 'בעליו עמו'.

נראה שלפי הבנה זאת גם בשוכר שייך פטור זה של 'מתה בשעת מלאכה', שהרי שוכר דומה לשואל בקנייניו בחפץ, שהרי גם הוא לקח את החפץ על מנת להשתמש בו. ההבדל בין שואל לשוכר נובע מהעובדה שהשוכר משלם עבור שימוש זה, ועל כן גם בזמנים שאינו משתמש בחפץ הוא פטור מאונסים. חידוש נוסף המתחדש על פי הבנה זאת הוא שגם במקרה של גניבה בשעת המלאכה יהיה השואל פטור, שהרי הסברנו שבשעה זאת אין הוא מוגדר כלל כשומר. אמנם מקרה זה של גניבה בשעת המלאכה אינו מציאותי כל כך, למעט במקרה של ליסטים.

הקושי בשיטת הרמב"ם הוא קודם כל מלשונו של רבא בגמרא, שהרי הוא אמר 'מתה מחמת מלאכה' ולא 'בשעת מלאכה'. עוד קשה על פירושו מהברייתא שהקשה

רבא על רב המנונא (בבא מציעא צה, ב) שאם "שאלה ואחר כך שאל בעליה, שכרה ואחר כך שכר בעליה עמה, אף על פי שהבעלים חורשין על גבה ומתה - חייב", ולכאורה מבואר בברייתא שאף שהבהמה נאנסה בשעה שהשואל עבד בה השואל חייב! החזון יחזקאל על התוספתא (בבא מציעא ח, ח) מתייחס לשאלה זו¹², והוא מסביר שמסיבה זאת כתבה התוספתא "אף על פי שהבעלים עומדין וחורשין על גבה ונפלה ומתה", כלומר שהכוונה היא שהבהמה נפלה אחר כך ומתה, לאחר שחרשו בה¹³. באופן אחר ניתן לומר שבמקרה שהציגה הגמרא לא מדובר שהשואל חרש בה, אלא רק הבעלים חרש בה, ועל כן בשעה זאת אין הבהמה קנויה לשומר.

* * *

לסיכום: בגמרא מבואר ששואל פטור כאשר 'מתה מחמת מלאכה'. הרמב"ם שינה וכתב שהשואל פטור כשהבהמה מתה בשעת מלאכה. הצענו לפרש את הרמב"ם על בסיס דברי הריטב"א שאילו לשואל היה קניין בגוף החפץ היה פטור מאונסים - שהרמב"ם סובר שהשואל באמת קנה את החפץ לתשמישו, ועל כן הוא פטור על נזק שאירע בשעה שמממש בעלות זאת - בשעת התשמיש. על פי הבנה זאת ביארנו מדוע פירשו חכמים את דין 'בעליו עמו' כמתייחס לשעת שאילה, משום שבשעת התשמיש השואל פטור גם ללא הפטור המיוחד של 'בעליו עמו'.

12 בהמשך מביא החזון יחזקאל מכילתא שמפורש בה כדעת הרמב"ם, אולם לא מצינו מכילתא כזאת.

13 המילה 'ונפלה' אינה מופיעה בגמרא לפנינו, אך היא מופיעה בתוספתא (מהד' ליברמן בבא מציעא ח, כ-כא).

